

УДК 821.161.2–17.091

Мирослав Трофимук (молодший)
(Київ)

ЖАНР БАЙКИ У ТВОРЧОСТІ ІРИНЕЯ ФАЛЬКІВСЬКОГО ТА ГРИГОРІЯ СКВОРОДИ

У статті проаналізовані байки Іриней Фальківського – наступника Григорія Сквороди. Латиномовні тексти байок Іриней Фальківського подаються вперше.

Ключові слова: байка, Іриней Фальківський, епос.

В статье анализируются басни Ириней Фальковского – последователя Григория Сквороды. Латиноязычные тексты басен Ириней Фальковского представлены впервые.

Ключевые слова: басня, Ириней Фальковский, эпос.

The article provides an analysis of fables by Iryney Falkovskiy, a successor of Hryhoriy Skovoroda. The Latin texts of Iryney Falkovskiy's fables are provided for the first time.

Key words: fable, Iryney Falkivskiy, epic.

«Батько Івана Фальківського ієромонах Юстин, здається, сам виявив бажання їхати в Токай капеланом і узяв із собою своїх синів Івана та Степана, щоб дати їм закордонну освіту. Ймовірно, він мав на меті вести своїх синів стопами старшого свого товариша по Академії – Григорія Савича Сквороди, котрий в 1750 році із богословського класу став настоятелем/священником православної церкви в Токаю, побував у Відні, Офені та Пресбургу і в 1753 році повернувся до Малоросії, оповитий славою видатного філософа...» [6, с.463–464].

Професор Г.Булашов так говорить про наукову і літературну спадщину Іриней Фальківського: «Писав і псалми і гімни і елегії російською, латинською, німецькою і французькою мовами, укладав стихирі з тропарями і водночас проробляв найскладніші алгебраїчні й метеорологічні розрахунки, писав богословські трактати і філософські роздуми поряд із причинками з хронології, медицини і військової архітектури, викладав цілі системи наук, редагуючи київські календарі з астрономічними розрахунками й історичними статтями; укладав пояснення на слово Боже і писав ноти з арифметикою для духовних училищ, а кожної неділі проголошував пастві проповіді» [1, с.90] (Пор.: 3, с.558)].

Загляньмо до рукописного збірника Іриней Фальківського під розгорнутим титулом «Opera poetica, quibus elegiaci, heroici, sapphici et jambici versus contineatur. A Joanne Falkovsky elaborati A[nn]o 1778», і спробуймо його перекласти. Щодо перших двох слів – все зрозуміло: «поетичні твори», тобто поезії, поетичні твори. Далі перелічено віршові розміри, якими ці твори написані: «elegiacus = elegēus (metrum)» – тобто елегійний розмір, або ж елегійний дистих, «heroicus» – героїчний, або ж епічний розмір, тобто гекзаметр, і «[versus] sapphicus» – малий сапфічний вірш; «elaborati» – як можемо прочитати у словнику, «детально опрацьовані, підготовлені оброблені (відноситься до вірша, на відміну від «з'їмпровізовани») Іринеем Фальківським упродовж 1778 року. Звернімо увагу, Іриней вживає власне світське ім'я – Іван, адже чернечий постриг він прийняв 1786 року.

Серед інших творів у цьому збірникові автор помістив дві байки, написані елегійним двовіршем, одна з яких – моральна, інша ж відноситься до типу «мішаних». Твори, як зазначає автор у вступі до однієї з них, написані на теми байок Езопа. Це цікаве зауваження, бо байки Іриней написані віршем, а байки Езопа були прозовими. Тексти байок у віршованій формі почав писати Федр, і саме він вважається засновником віршованих байок у європейській літературі. Проте, як стверджує В.І. Кречотень у книзі «Байки в українській літературі XVII – XVIII ст.», «До моральних байок, чи апологів, стародавні українські риторичні

і теоретики поезії, насамперед, відносять більшість байок Езопа, підкреслюючи, що саме вони є типовими зразками цього виду байки» [4, с.18]. Одна з байок Фальківського за означенням є байкою «мішаною», тобто такою, в якій крім тварин, головними персонажами виступають люди: «Моральними українські риторичні і теоретики поезії XVII – XVIII ст. називають байки, персонажами яких є тварини, а також рослини та неживі предмети. Найхарактернішими персонажами цих байок є тварини. Ця обставина підкреслюється майже у всіх тогочасних риториках та поетиках. Деякі з них тільки цим і обмежуються, визначаючи моральну байку. Наслідуючи Афтонія, котрий називав моральними такі байки, які відображають «позбавлених розуму істот», українські дидакти в окремих випадках повторюють це визначення майже дослівно» [4, с.16]. Далі читаємо визначення «мішаних» байок: «Уже сама назва третього виду байок – «мішані» – підказує, що до нього стародавні українські теоретики словесного мистецтва, знову таки орієнтуючись на Афтонія та інших пізньоантичних риторів, відносили байки, персонажами яких виступають і розумні і нерозумні істоти, і люди чи поганські боги, і тварини чи неживі предмети» [4, с.18].

Перш ніж перейти до аналізу, варто зазначити, що «особливо популярними (в літературі XVII – XVIII ст.) були мотиви несталої і швидкоплинності земного життя, осудження мирських спокус та розкошів, теми неминучої смерті, рівності перед нею всіх смертних незалежно від їхнього стану, майнового і суспільно-політичного становища, елегійні роздуми про добро і зло, про сутність людського щастя, тощо» [5, с.126]. Цей тематичний діапазон характерний і для творів Іриней (Івана) Фальківського, зокрема, його байок, які мали насамперед моралізаторський зміст.

Перша байка, як уже згадувалося, очевидно, є імпровізацією на одну з байок Езопа, про що наголошує сам автор у профабуляції, проте ані у зібраннях Езопових байок, ані у пізніших переробках Федра ми її не знаходимо; цілком ймовірно, що причина криється в тому, що у більшості випадків шкільний освітній процес і в європейських закладах освіти, і в Україні черпали сюжети не з оригінальних видань античних авторів, а із навчальних збірок – пізніших обробок цих текстів, вміщених у так званих «Прогімнасматах» – збірниках вправ для вдосконалення стилістики вислову. Володимир Кречотень стверджує: «Про безпосередні джерела, з яких викладачі українських шкіл XVII – XVIII ст. черпали сюжети байок, важко сказати щось певне... Значна кількість сюжетів байкового репертуару, який використовувався та культивувався в тогочасних українських школах, походить з творів пізньоантичних риторів, насамперед із «Прогімнасмат'у» Афтонія» [5, с.21], проте далі читаємо: «Як уже відзначалося вище, протягом XVII – XVIII ст. в українській байці безроздільно панували езопівські сюжети. Вони складають переважну більшість сюжетів того байкового репертуару, який побутував в Україні впродовж цих двох сторіч. Українські автори часом просто перекладали езопівські байки з використовуваних джерел, часом переказували їх по-своєму, а часом піддавали ґрунтовним переробкам відповідно до власних своїх смаків і потреб» [5, с.59]. Можемо зробити висновок, що Іриней Фальківський, добре володіючи як латинською мовою, так і правилами віршування, будучи вже обізнаним у структурі байки, бере навіть не сюжет байки, а лише головних її дійових осіб і творить абсолютно новий сюжет.

Мисливського Собаку облили гарячою водою, після чого почалася гроза і він, злякавшись, заховалася до буди. Тоді господар, вирішивши нагодувати, почав її кликати, але собака, боячись, щоб його знову не ошпарили, не схотів виходити і господар її побив.

Як наслідок, собака промовляє:

Sum quia perfusus paulo ante ardentibus undis,
 Hinc quoque nunc metuo, ne simile experiar
 Дещо раніше гаряча вода мою шкуру змочила,
 Тож побоююся тепер, щоб це не сталось ще раз*.

* Переклад латинських текстів Віталія Маслюка.

Це висловлювання є епілогом твору, який, власне, й становить «мораль байки» – здобуту з неї істину або ж науку, яка повинна спонукати до добра, чесності, або «формулювання виведених з байки правил, придатних для поведінки людей».

Володимир Крекотень стверджує: «У питанні про структуру байки стародавні українські шкільні теоретики, по суті, одностайні. В байці вони розрізняють дві основні частини. Правда, автори курсів поетики кінця XVII ст. висловлюють твердження про тричленну структуру байки. На їхню думку байка складається з трьох частин: профабуляції чи ексордіуму, префабуляції чи фабули і аффабуляції чи епілога. Перша частина являє собою вступ до байки, приступ до розповіді, в якому здебільшого міститься авторська похвала, наприклад Езопові, Гесіодові або іншим славетним байкарям» [4, с.21].

У байці Фальківського знаходимо власне такий вступ, у якому він посилається на Езопа:

Qui sunt experti seriem cumulumque malorum,
Ni tristes umbras exitii trepidant.
Fabula id, Aesopus confirmat, ingeniosa
In populo stans sic incipit et loquitur:

Хто пережив тяжкі біди, той тіні нещастя боїться
Хто у житті пережив і жахливі нещастя, і біди,
Потім боїться такий тіней сумних небезпек.
Думку підтверджує цю *Езопова байка* (курсив мій – М.Т.) дотепна,
Знають в народі її, ось як повчає байкар.

Після ексордіуму йде друга частина, у якій викладається основна фабула байки:

Quondam habuit Dominus vigilemque trucemque Molossum,
Qui vacuum a curis exhilarabat merum.
Hunc casu Domini famuli, dum hinc inde vagatur
Et quaerit sapidos ore sagace cibos,
Circumfuderunt totum fervente liquore,
Tum laesus valide cautior ille fuit.
Hinc gravae nubes si solvebantur in imbrem
Ac subito multa terra madebat aqua,
Absque mora omni caedes satiens latitare solebat
Angulo in imo; istud percipiens Dominus
Ac stupefactus ad haec carnes proicere cupit,
Nam fore, ut allectus, censuit, hocce cibo
Prodiret latebris caecis; verum omnia frustra
Esse videns Dominus corripuit baculum
Iratumque illi inflixit bene verbera.

Власник якийсь мав собаку мисливську, лиху й дуже чуйну,
Сум і журбу розганяв пес у свобідні часи.
Якось цілком випадково, коли по подвір'ю він бігав,
Носом винюхував скрізь їжі смачної шматки,
Слуги хазяйські на нього вилили воду гарячу.
Шкоди зазнавши тоді, пес обережнішим став.
Тут, як на гріх, з грозових чорних хмарищ нагрнула злива,
Землю потоки води всюди залили як стій.
Втім же собака, злякавшись негоди, подався до буди
Й там заховався в кутку. Власник помітив його
І, здивувавшись, хотів йому кинути м'яса шматочок,
Так бо, хазяїн гадав, ласку здобуде у пса
Й вибіжить пес із криївки глухої, занюхавши м'ясо,
Та все даремно. Тоді палку господар узяв
В гніві шаленім він бити почав свого пса біснувато.

Відсутність схожого сюжету серед байок Езопа й Федра дає нам підстави вважати, що цей твір може бути авторським новотвором самого Іриней Фальківського.

«Зіставлення різних варіантів одного і того ж сюжету показує, що запозичувані байки українськими авторами не механічно переписувалися, а більш-менш творчо переказувалися, перероблялися. Звичайно в ряді випадків розбіжність між варіантами пояснюється запозиченням одного і того ж сюжету з різних джерел. Але ж, з іншого боку, у багатьох випадках ми маємо справу зі жанром шкільних (учнівських) вправ. Вправа ж за самою своєю природою є імпровізацією, а це передбачає певну міру самостійності та оригінальності в роботі її виконавця» [4, с.21].

У другій байці Фальківський викриває ще одну негативну людську рису: гордість і хвалькуватість:

Superbi dignas poenas sui fastus semper dare solent

Гордих, звичайно, за чванство зустрине заслужена кара.

Ця байка, проте, складається вже не з трьох, як попередня, а з двох частин. Володимир Кречотень стверджує: «Байка може також складатися з двох частин, а саме: з профабуляції і самої фабули. Це буває тоді, коли на самому початку байки негайно проголошується істина, яка з неї випливає» [4, с.19]. Проте Фальківський дотримується стандартної послідовності частин, при якій афабуляція знаходиться після префабуляції, чи фабули:

*Cum subiit quondam mens Pavoni esse superbo
Absque mora pendens caudam et stellantibus alis
Incedens, quae tum fuerant Volucres miserandae,
Vexabat dicens: «Pennati, cedite cuncti!
Ac regi vestro purgate viam fugitivi».
Audito tali mandate pennigerorum
Grex timuit cepitque locum fastu tumefacto,
Caeterae Aves: Trochilus Passerque, Monedula, Pica,
Pallus cum Merula, Corvo paroque Columba,
Psittacus et Vultur, tum Noctua cum Philomela
Praesentes fuerant; tum, cum Iunonis Ales
Turgidus et fastu tumidus spatatur ibidem,
Omnes hi taciti fugere a vultibus eius
Ac tenebrosa nimis antra et angusta petentes
Conticuerunt. Cum subito Iovis armiger Ales
Indigus ipse cibi raptim secat aera pennis,
Quo viso inflatus pavefactus Pavo pavore
Continuoque suis pennis splendentibus apte
Compositis hostem cupiens vitare minacem
Confugit ad reliquas Volucres latebras sub easdem.
Haec, quem terribili clamantem voce superbe
Audivere prius cernentes tum timidum esse,
Vulnera multa suis rostris dederunt gemebundo.
Sic Avis eiecta ac omni spoliata decoro,
Iure dedit pennas aliis, quos spreverat ante.
Hinc vos, o iuvenes, gaudetis, qui ratione
Discite, quam magnum crimen sit spernere parvos
Ac iactare suas dotes, nam certum id habete
Effugere hanc poenam nullos potuisse superbos.
«Гордість – чеснота прекрасна», – така Павичу прийшла думка,
Й тут же, свій хвіст розпустивши та крила піднявши зірчасті,
Чинно подався до бідних птахів, що були тут близенько,
Й гордо промовив до них: «Уступіте дорогу, Пернаті!
Гляньте сюди: йде ваш цар, отож станьте з боків, боягузи!»
Страх охопив їх усіх, коли тільки слова ці почули.
Чванство таке Павича помітили скоро присутні:
Галка, Сорока, Ворона, була тут мала Кропив'янка,*

Мудра Сова, Горобець та Папуга сюди прилетіли,
Дрізд чорнуватий, Шуліка страшний, Соловейко сіренький -
Всі позліталися раптом в хвилину оту, як чванливо
Птах гордовитий Юнони, Павич, наближався до стаї.
Мовчки тоді вони всі почали утікати від нього
І до печери вузької, тінистої вмить подалися.
Там посідали й мовчать. Втім Юпітера Птах зброєносний
Крилами з свистом повітря розсік, опустився додолу,
Їжі шукаючи; гордий Павич, що отак хизувався
Пір'ям своїм пишнобарвним, побачивши Птаха такого,
Зараз від ворога злого втекти захотів, – так злякався,
Й швидко подався до гроту, де птаство зібралося разом.
Голосом гордим страшним він кричати почав у печері,
Кожен з птахів зрозумів, що Павич залишився чванливим.
Кинулись всі на хвалька й нанесли йому рани дзьобами,
Він лиш стогнав; отак Птах цей позбувся красивої шати,
Пір'я віддав справедливо отим, над ким насміхався!
Тож, юнаки, я звертаюсь до вас, і розумних, і чесних,
Знайте, що слабшим гордити і чванитись даром природним –
Злочин великий, і добре затямте: у нашому світі
Ще не вдалося нікому із гордих уникнути кари.

В оригіналі ця байка відрізняється від інтерпретації Фальківського. У Езопа вона має такий зміст: птахи збираються, щоб вибрати собі старшину, а павич, розпустивши хвоста, одразу переконує всіх у тому, що лише він має право претендувати на це звання. Але до нього звертається галка: «Любий павичу, може, ти й справді найгарніший птах на світі. Я того не відкидаю. Але самої краси замало, щоб царювати. Скажи-но мені, що з нами буде, якщо на нас нападе орел? Як ти нас урятуєш? То знай – царя обирають не за красу, а за вдачу, розум, кмітливість і силу. Тобі ж усього цього бракує, є лишень краса. А є ж розумні й дужі птахи й саме між них і треба шукати кращого. Сам розваж, яка користь нам з твого барвистого пір'я? Чи воно нам допоможе в біді? На що знадобиться твоя чудова корона в небезпеці? А розум, а вміння, а добра порада, а захист – усе це потрібне нам щодня. Чи так я кажу, шановне птаство?» [2]. Всі птахи погоджуються із нею, а сокола викрикує: «...сокола знову гукнула: Хто хоче бути царем? Виходь на середину та й чекай нашого присуду!» [5, с.21].

Варто відзначити кілька речей, які можуть вказати нам на схожість стилю Іриней Фальківського і Г.Сковороди. По-перше, байка ця написана на езопівський сюжет. Аналізуючи байки Сковороди, Крекотень стверджує: «У дусі шкільних приписів починав Сковорода і свою байкарську творчість. Це переконливо доводить... віршована байка Сковороди про Козеня і Вовка, написана ним на езопівський сюжет під час викладання в Харківському колегіумі» [4, с.56].

Володимир Крекотень виокремлює про два типи сюжетних конструкцій, присутніх у творах раніших від Григорія Сковороди авторів – один із них базується на взаємодії пресонажів; такий тип, за словами дослідника, переважає, інший розвивається в діалогах і саме він є «...улюбленим типом сюжетної конструкції у Сковороди» [4, с.57]. Крім цього, Володимир Крекотень стверджує: «...не важко помітити, що персонажі байок Сковороди завжди полярні за своїм світоглядом. Один з них обов'язково висловлює думки, протилежні ідеї байки, а другий розбиває його, виходячи з позицій автора» [4, с.58]. Порівнюючи наведене висловлювання із перипетією сюжету байки Фальківського про Павича, бачимо, що в ній використаний власне перший тип сюжетних конструкцій, який ґрунтується на діях персонажів.

Говорячи про збірку Сковороди «Басни Харковскія», Володимир Крекотень наголошує, що вони всі писані прозою, байки ж Фальківського написані двовіршем елегантним. Цей факт не є визначальним, щоб говорити про несхожість байок Фальківського і Сковороди, адже серед творів Григорія бачимо й віршовані тексти, написані латинською мовою: «Fabula de Naedo et Lupo Tibicine», «De umbratica voluptatae», «De sacra caena, seu aeterniate».

Швидше за все, бачимо принцип наслідування. Якщо Григорій Скворода бере за основу прозовий тип вислову Езопа й перетлумачує його сюжет в етичному руслі християнства, то Іриней Фальківський притримується зразків пізньоримських ознак жанру, пишучи свої твори віршовим розміром. Проте байки Іринея теж містять «силу», тобто висновок, який утверджує вже новітнє етичне вчення.

Найвагоміший довід схожості байок Сквороди і Фальківського знаходимо у наступному твердженні Володимира Кречотня: «Харківські байки Сквороди розпадаються на чотири тематичні групи. Байки першої групи присвячені тлумаченню ідеї про те, що справжня цінність людини визначається не зовнішніми її якостями: красою, одягом, багатством, походженням, титулами, чинами, посадами, – а якостями внутрішніми, які розкриваються в її діях: розумом, знаннями, вмільстю, працьовитістю, вірою, милосердям, великодушністю, справедливістю, постійністю, цнотливістю...» [4, с.66]. Саме таку думку і відстоює у своїй байці про Павича Іриней Фальківський.

Отже, не зважаючи на форму переробки-переспіву байкового сюжету (віршована чи прозова), обидва українські автори обирають цей жанр для вислову власних світоглядних переконань. Жанр «шкільних вправ» – складна для аналізу форма літературного твору, бо не знаємо, чи автори користувалися насправді збірниками оригінальних творів античних авторів, чи вибирали сюжети для обробки із навчальних посібників. Необхідно проглянути «Прогімнамати» Афтонія, пізні українські поетики, щоб зрозуміти, які саме твори пропонували своїм вихованцям українські професори і які рекомендували настанови для їхньої обробки. Це – праця на перспективу.

Список використаних джерел

1. Булашев Г. Іриней Фальковский, коадьютор киевский / Г. Булашев // Киевская старина. – 1883. – № 5. – С. 66–96.
2. Езопові байки (Для молодшого шкільного віку). – К. : Веселка, 1990. – 256 с.
3. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII – XVIII ст.: Енцикл. вид. / [упоряд З. І. Хижняк]; [за ред. В. С. Брюховецького]. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 736 с.
4. Кречотень В. І. Байки в українській літературі XVII – XVIII ст. / В. І. Кречотень. – К. : Видавництво академії наук УРСР, 1963. – 200 с.
5. Кречотень В. І. Література другої половини XVII – XVIII / В. І. Кречотень, В. Л. Микитась, О. В. Мишанич // Історія української літератури у 2 т. – К. : Наукова думка, 1987. – Т.1. – С.
6. Петров Н. Автобіографіческія записки преосвященнаго Иренея Фальківскаго. Часть 1 (1762 – 1783 гг.) / Н. Петров // Труды киевской духовной академии. – 1907. – № 7. – С. 463–464.

Стаття надійшла до редакції 28 лютого 2011 року